

Iwa Kuchciak*

NADMIERNE ZADŁUŻANIE SIĘ GOSPODARSTW DOMOWYCH – PRZYCZYNA I SKUTEK WYKLUCZENIA FINANSOWEGO

WSTĘP

Problematyka wykluczenia finansowego i nadmiernego zadłużenia staje się coraz częściej przedmiotem działań podejmowanych na szczeblu krajowym m.in. przez Ministerstwo Finansów, Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, Narodowy Bank Polski, liczne organizacje rządowe i pozarządowe oraz na poziomie międzynarodowym, w szczególności przez Unię Europejską. Wzrost znaczenia wykluczenia finansowego wynika nie tylko z przemian, jakie zachodziły w poziomie życia społeczeństwa, ale w dużej mierze determinowany jest czynnikami leżącymi po stronie instytucji finansowych. Należy wśród nich wskazać na zmiany w specyfice i kanałach dystrybucji usług finansowych wywołane rozwojem technologii informacyjno-komunikacyjnej oraz dynamiczny wzrost wachlarza produktów i usług oferowanych przez instytucje finansowe. Przemiany te doprowadziły do traktowania włączenia finansowego jako jednego z kluczowych elementów pełnego uczestniczenia w życiu społecznym.

Rosnące zainteresowanie problemem nadmiernego zadłużenia stanowi natomiast odpowiedź na zaobserwowany systematyczny wzrost zadłużenia gospodarstw domowych, który w połączeniu z narastającym bezrobociem, spowolnieniem gospo-

---

* Iwa Kuchciak jest adiunktem w Zakładzie Bankowości w Instytucie Finansów Uniwersytetu Łódzkiego.

darczym, pęknięciem bańki spekulacyjnej na rynku nieruchomości, nieuchronnie prowadzi do obniżenia dochodów gospodarstw domowych i zagraża coraz wyraźniej terminowemu regulowaniu zaciągniętych zobowiązań.

Świadomość skali wykluczenia finansowego oraz nadmiernego zadłużenia, a przede wszystkim negatywnych konsekwencji, jakie za sobą pociągają w skali mikroekonomicznej dla poszczególnych gospodarstw domowych, a także makroekonomicznej dla całej gospodarki, nie przekłada się na rozważania na gruncie identyfikacji współzależności i współwystępowania obu zjawisk. W literaturze przedmiotu brakuje opracowań, które na bazie identyfikacji determinant obu zjawisk wskazywałyby na istnienie związku między nimi.

Celem niniejszego artykułu jest wskazanie relacji, jakie zachodzą między zjawiskiem nadmiernego zadłużania się i wykluczenia finansowego, szczególnie bankowego. Dla jego realizacji niezbędne będzie nakreślenie rozmiarów zadłużenia gospodarstw domowych oraz wykluczenia finansowego w Polsce, a następnie identyfikacja przyczyn i skutków obu zjawisk, ze wskazaniem na powiązania między nimi.

1. PROBLEMATYKA ZADŁUŻENIA I NIEWYPŁACALNOŚCI GOSPODARSTW DOMOWYCH

Jednym z typów decyzji podejmowanych przez osoby fizyczne i całe gospodarstwa domowe są te o charakterze finansowym opierające się na posiadanej wiedzy ekonomicznej. Podstawową determinantą decyzji finansowych jest konsumpcja, rozumiana jako spożycie dóbr i usług w celu zaspokojenia potrzeb. Poziom konsumpcji uzależniony jest od¹:

- ❖ posiadanych dochodów osobistych;
- ❖ wydatków sektora instytucji rządowych i samorządowych oraz instytucji niekomercyjnych;
- ❖ dokonywanych wyborów uzależnionych od upodobań, preferencji, ograniczeń budżetowych.

Cechą charakterystyczną konsumpcji są zmiany w jej strukturze wywołane podnoszeniem się poziomu życia oraz przemianami zachodzącymi w otoczeniu. Podział wydatków determinowany jest hierarchią potrzeb. W przypadku nieposiadania wystarczających środków do zaspokojenia potrzeb niezbędne staje się zaciąganie zobowiązań. Zadłużanie się może mieć charakter²:

---

¹ Por. Cz. Bywalec, *Konsumpcja w teorii i praktyce gospodarowania*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007, s. 26–28.

² B. Świecka, *Niewypłacalność gospodarstw domowych. Przyczyny – skutki – przeciwdziałanie*, Difin, Warszawa 2009, s. 93.

- ❖ formalny – zadłużania się w bankach, SKOK-ach, instytucjach kredytowych, instytucjach świadczących usługi masowe, instytucjach pozarządowych, kasach zapomogowo-pożyczkowych;
- ❖ nieformalny – zaciąganie zobowiązań u rodziny, znajomych.

W obszarze pomiaru zadłużenia wskazywane są w literaturze pewne jego poziomy³:

- ❖ zadłużenie normalne – w przypadku terminowego realizowania wymagalnych płatności;
- ❖ nadmierne zadłużenie przejściowe – czasowo występujące problemy z regulowaniem w wymaganym terminie zaciągniętych zobowiązań;
- ❖ nadmierne zadłużenie trwałe – gdy występują długoterminowe trudności w spłacie zobowiązań;
- ❖ brak zdolności płatniczej – zaistnienie zupełnej niezdolności do spłaty zaciągniętych zobowiązań;
- ❖ niemożność utrzymania standardu życia – brak możliwości jednoczesnego regulowania zobowiązań i utrzymania dotychczasowego poziomu życia;
- ❖ niewypłacalność – gdy wartość posiadanych aktywów nie pokrywa wysokości zaciągniętych zobowiązań.

Powstawanie zadłużenia, będące efektem zaciągania zobowiązań przez gospodarstwa domowe, jest traktowane jako naturalny etap jego rozwoju. Kredyty umożliwiają poprawę jakości życia i zapewniają lepszy dostęp do niezbędnych dóbr i usług, które w przeciwnym razie byłyby nie do osiągnięcia, lub stałyby się dostępne dopiero po długim czasie. Jeśli jednak pojawiają się poważne problemy zawodowe, miesięczna kwota długu przekracza tzw. rozsądną część miesięcznych zarobków, liczba zaciągniętych kredytów jest zbyt wysoka, a posiadane oszczędności nie wystarczają na zrekompensowanie nagłej sytuacji utraty dochodów – mogą one doprowadzić do nadmiernego zadłużenia⁴.

Zjawisko nadmiernego zadłużenia (ang. *overindebtedness*) występuje wtedy, kiedy dłużnik nie jest w stanie spłacić wszystkich swoich długów w perspektywie długoterminowej lub gdy istnieje poważne ryzyko, że tak się może stać⁵. Osoby uznawane są za nadmiernie zadłużone w przypadku, gdy ich dochody netto nie wystarczają na pokrycie bieżących kosztów utrzymania i spłatę zadłużenia w wymaganym terminie⁶.

³ *Towards a common operational definition of over-indebtedness*, European Commission, February 2008, s. 8–12.

⁴ *Opinia Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego w sprawie: Kredyty a wykluczenie społeczne w społeczeństwie dobrobytu*, 2008/C 44/19, s. 3.

⁵ Według wzorcowej definicji nadmierne zadłużenie oznacza obiektywną niezdolność do zapłaty, a dokładniej sytuację, w której po odliczeniu od dochodu wydatków na życie pozostała kwota nie wystarcza na spłatę długów, gdy nadejdzie termin ich spłaty.

⁶ S. Stamp, *A policy framework for addressing over-indebtedness*, Dublin: Combat Poverty Agency, 2009, s. 7.

Pojęcie nadmiernego zadłużenia jest bardzo różnie definiowane w poszczególnych krajach. W Austrii, Belgii i Luksemburgu gospodarstwa domowe są postrzegane jako nadmiernie zadłużone wtedy, jeśli po odjęciu kosztów utrzymania pozostała kwota środków pieniężnych nie wystarcza na pokrycie wszystkich zobowiązań płatniczych. We Francji za osobę nadmiernie zadłużoną uważa się dłużnika, który pomimo dobrej woli nie jest w stanie spłacać zobowiązań zgodnie z warunkami przyjętymi w umowach. W Niemczech w definicji nadmiernego zadłużenia znajduje się odniesienie nie tylko do trudności w obsłudze zadłużenia, ale także do obniżenia standardu życia. W niektórych krajach należących do UE: Litwa, Bułgaria, Włochy, Hiszpania czy Grecja nie ma żadnej oficjalnie obowiązującej definicji nadmiernego zadłużenia⁷. W polskim ustawodawstwie można znaleźć odniesienie do zjawiska niewypłacalności zamiast nadmiernego zadłużenia. Dłużnika uważa się za niewypłacalnego, jeżeli nie wykonuje swoich wymagalnych zobowiązań pieniężnych⁸.

Ze względu na rozbieżności definicyjne w krajach członkowskich, na szczeblu UE opracowano zbiór kryteriów, jakie powinny być stosowane przy definiowaniu nadmiernego zadłużenia⁹:

- ❖ jednostką pomiaru powinny być gospodarstwa domowe, ponieważ dochody osób fizycznych mogą być łączone, i zazwyczaj są w ramach jednego gospodarstwa domowego;
- ❖ wskaźniki pomiaru powinny obejmować wszystkie zobowiązania finansowe gospodarstw domowych i nie ograniczać się do jednego aspektu;
- ❖ nadmierne zadłużenie oznacza niemożność pokrycia kosztów i w związku z tym powinno być postrzegane jako proces postępujący, a nie sytuacja tymczasowa lub jednorazowa;
- ❖ nie jest możliwe rozwiązanie problemu nadmiernego zadłużenia poprzez zaciąganie kolejnych zobowiązań;
- ❖ regulowanie zobowiązań przez gospodarstwa domowe wymaga znacznego zmniejszenia wydatków (lub znalezienia sposobów na zwiększenie swoich dochodów).

Na potrzeby niniejszego opracowania zostanie przyjęta definicja interpretująca nadmierne zadłużenie się jako zjawisko społeczne, obrazujące sytuację, w której konsumenci definitywnie nie są w stanie wywiązać się ze swoich zobowiązań w najbliższej przyszłości. Oznacza ona, że nadmierne zadłużenie traktowane jest jako całkowite pogorszenie sytuacji finansowej, które stopniowo prowadzi do wykluczenia społecznego, finansowego, a nawet ubóstwa.

---

⁷ *Towards a common...*, *op. cit.*, s. 34–36.

⁸ Ustawa z dnia 28 lutego 2003 r. *Prawo upadłościowe i naprawcze*, Dz. U. 2003 Nr 60 poz. 535 ze zm., art. 11.

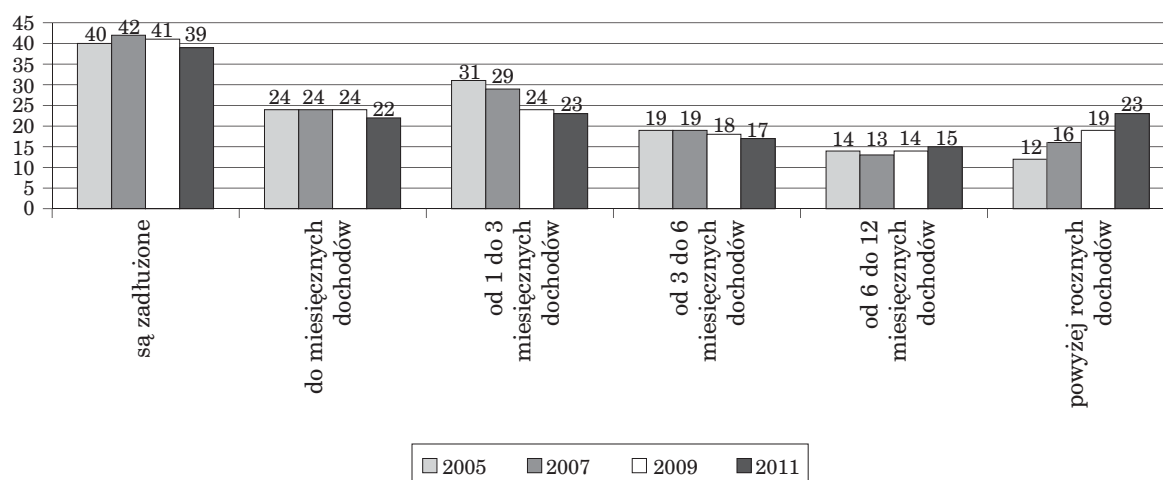
⁹ *Over-indebtedness. New evidence from the EU-SILC special module*, Research note 4/2010, s. 3–4.

2. SKALA ZADŁUŻENIA GOSPODARSTW DOMOWYCH

Nadmierne zadłużenie mierzone jest w różny sposób. Pomiar może odbywać się na podstawie administracyjnych źródeł danych, np. w formie orzeczeń sądowych, częściej jednak brane są pod uwagę dane wskazujące na zaległości w płatnościach. Jedną z największych trudności w ocenie zakresu nadmiernego zadłużenia w Europie jest brak wiarygodnych danych statystycznych lub brak możliwości porównania istniejących danych ze względu na różne metodologie, pojęcia i okresy pomiarów¹⁰.

Zadłużenie polskich gospodarstw domowych z tytułu zaciągniętych kredytów i pożyczek systematycznie wzrasta. Dane publikowane przez NBP wskazują, że zadłużenie gospodarstw domowych w odniesieniu do PKB pozostaje wprawdzie na niższym poziomie niż w innych krajach UE (ok. 30%), jednak tempo przyrostu zadłużenia jest wyższe¹¹. Strukturę zadłużenia gospodarstw domowych w latach 2007, 2009 i 2011 przedstawia rysunek 1.

Rysunek 1. Zmiany skali zadłużenia gospodarstw domowych w latach 2005, 2007, 2009 i 2011

Źródło: *Diagnoza społeczna. Warunki i jakość życia Polaków. Raport*, J. Czapiński, T. Panek (red.), Warszawa 2012, s. 82.

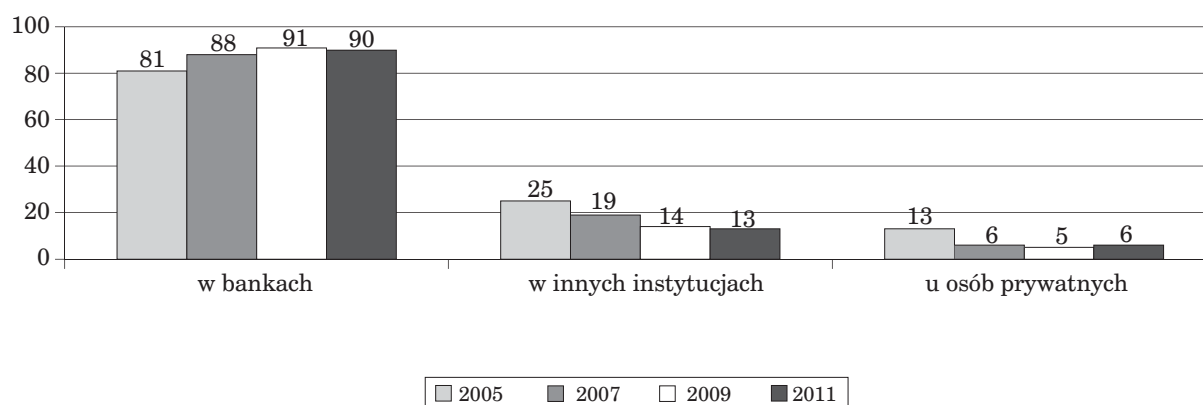
¹⁰ Instrumentem mającym na celu dostarczenie aktualnych i porównywalnych na poziomie krajów członkowskich danych dotyczących dochodów, ubóstwa, wykluczenia społecznego i warunków życia, jest Europejskie badanie dochodów i warunków życia (EU-SILC). Organizacja i metodologia badania EU-SILC (European Union Statistics on Income and Living Conditions) regulowana jest rozporządzeniem Parlamentu Europejskiego i Rady nr 1177/2003 z 16 czerwca 2003 r. (ze zmianami zawartymi w rozporządzeniu nr 1553/2005) dotyczącym statystyki dochodów i warunków życia ludności (EU-SILC) oraz korespondującymi z tym aktem prawnym rozporządzeniami Komisji Europejskiej.

¹¹ A. Lilico, *Household Indebtness in the EU*, European Parliament, 2010, s. 30.

W latach 2005–2011 podobna liczba badanych gospodarstw domowych deklarowała zadłużenie. W 2011 r. ponad 39% badanych gospodarstw domowych potwierdziło korzystanie z pożyczek i kredytów. Na podobnym poziomie utrzymało się zadłużenie sięgające wysokości miesięcznych dochodów oraz dochodów z przedziału od 3 do 6 miesięcy i 6 do 12 miesięcy. Najbardziej niepokojącym zjawiskiem jest wzrost liczby gospodarstw domowych, których zadłużenie wynosiło powyżej ich rocznych dochodów. W ciągu 6 lat to niekorzystne i niebezpieczne w skutkach zjawisko podwoiło się.

Z punktu widzenia związku między zadłużeniem a wykluczeniem finansowym ważne jest określenie źródeł zasilania gospodarstw domowych. Odpowiednie zestawienie przedstawia rysunek 2.

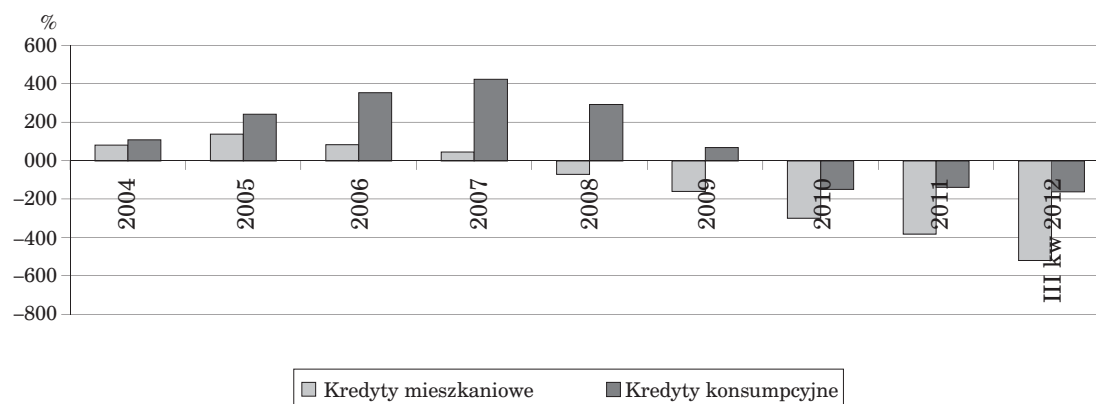
Rysunek 2. Miejsca zadłużenia gospodarstw domowych

Źródło: *Diagnoza społeczna...*, op. cit., s. 82.

We wszystkich latach dominującym źródłem zewnętrznego zasilania finansowego gospodarstw domowych były banki. W 2011 r. 90% badanych gospodarstw domowych udzieliło takiej odpowiedzi. W latach 2005–2011 malało znaczenie innych instytucji oraz osób prywatnych jako podmiotów udzielających finansowania. Ze względu na dominującą rolę banków jako kredytodawców, warto odnieść zmiany w skali zadłużenia gospodarstw domowych do polityki kredytowej banków, jako głównego ograniczenia po stronie podażowej. Zmiany polityki kredytowej przedstawia rysunek 3.

Rysunek 3. Zakumulowany indeks zmiany kryteriów polityki kredytowej banków

Źródło: *Raport o stabilności systemu finansowego*, NBP, grudzień 2012 r., s. 40.

Wartości dodatnie oznaczają złagodzenie, a ujemne – zaostrenie polityki kredytowej w stosunku do końca 2003 r. Rok 2008 okazał się przełomowy dla zmiany polityki kredytowej zarówno wobec kredytów konsumpcyjnych, jak i mieszkaniowych. W szczególności w przypadku kredytów mieszkaniowych od 2008 r. widoczne jest systematyczne zaostrenie polityki kredytowej. Przyczyniło się do tego odnotowane pogorszenie jakości kredytów udzielonych przy zbyt łagodnej polityce kredytowej oraz z konieczności dostosowania procedur kredytowych do zapisów *Rekomendacji T* dotyczącej dobrych praktyk w zakresie zarządzania ryzykiem detalicznych ekspozycji kredytowych¹².

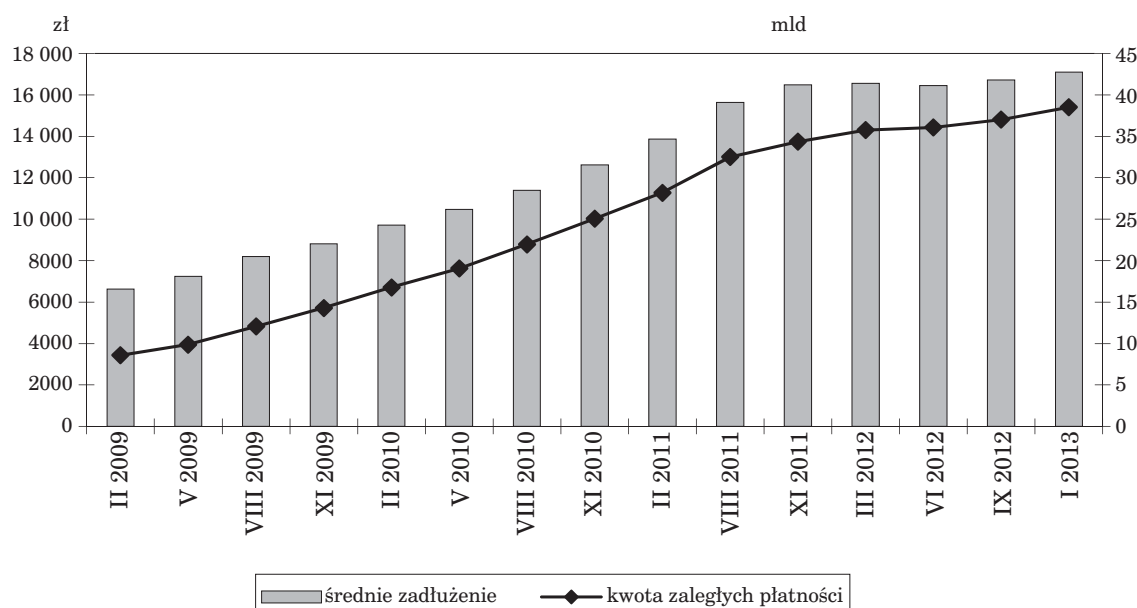
Przedstawione wyżej dane nakreślają skalę problemu zadłużenia gospodarstw domowych. Trudno jednak na tej podstawie określić znaczenie wzrostu zadłużenia dla sytuacji ekonomiczno-finansowej gospodarstw domowych, na którą w dużej mierze mają wpływ płatności związane z obsługą zaciągniętych zobowiązań. Nieumocznienie spłaty zobowiązań w wyznaczonym terminie, a nie sam poziom zadłużenia gospodarstwa domowego, przyczynia się bowiem w głównej mierze do pogorszenia jego sytuacji finansowej, która może doprowadzić do niewypłacalności¹³.

Wysokość średniego zadłużenia wraz z łączną kwotą zaległych płatności klientów czasowo niewywiązujących się ze zobowiązań przedstawia rysunek 4.

¹² *Rekomendacja T – dotycząca dobrych praktyk w zakresie zarządzania ryzykiem detalicznych ekspozycji kredytowych*, KNF, Warszawa, luty 2010 r. Od lipca 2013 r. obowiązywać będą postanowienia złagodzonej *Rekomendacji T*.

¹³ Szerzej: A.B. Atkinson, E. Marlier, *Income and living conditions in Europe*, Eurostat, European Union, 2010.

Rysunek 4. Wysokość średniego zadłużenie (w zł) i kwota zaległych płatności klientów (w mld zł)

Źródło: InfoDług, *Ogólnopolski raport o zaległym zadłużeniu i klientach podwyższonego ryzyka*, luty 2011 r., s. 5–6, InfoDług, *Ogólnopolski raport o zaległym zadłużeniu i klientach podwyższonego ryzyka*, luty 2013 r., s. 5–8.

Dane dotyczące zaległych zobowiązań Polaków nie wskazują na to, aby sytuacja finansowa gospodarstw domowych uległa drastycznemu pogorszeniu. Niemniej jednak w ciągu ostatnich 5 lat wraz z przyrostem zadłużenia zwiększała się kwota zaległych płatności i tempo jej wzrostu było wyższe niż średniego zadłużenia. W ciągu ostatnich czterech miesięcy kwota przeterminowanego zadłużenia wzrosła o 1,49 mld złotych, czyli o 4%. Całkowita kwota niespłaconych zobowiązań wyniosła 38,52 mld złotych¹⁴.

3. ZJAWISKO WYKLUCZENIA FINANSOWEGO I BANKOWEGO

Początkowo wykluczenie finansowe było rozpatrywane w kontekście zmian geograficznych wpływających na fizyczny dostęp do usług finansowych. Interpretacja pojęcia wykluczenia finansowego uległa zmianie w połowie lat 90., kiedy to termin ten zaczęto wykorzystywać w szerszym zakresie, w celu określenia osób, które mają

¹⁴ Dane pochodzą z Raportu InfoDług, który powstaje na podstawie informacji zgromadzonych przez BIG InfoMonitor w Rejestrze Dłużników, danych z bazy Biura Informacji Kredytowej i Bankowego Rejestru Związku Banków Polskich. Wzrost zadłużenia wynika z jednej strony z rzeczywistego przyrostu zobowiązań gospodarstw domowych, ale z drugiej jest efektem uszczelnienia systemu wymiany informacji.

ograniczony dostęp do głównego nurtu usług finansowych już bez koncentrowania się na fizycznych lub geograficznych barierach¹⁵.

Zgodnie z jedną z najbardziej popularnych definicji wykluczenie finansowe dotyczy osób, które nie mają żadnych relacji z instytucjami finansowymi lub relacje te są na niezadowalającym poziomie w odniesieniu do głównego nurtu finansowego (ang. *mainstream market*), przez co osoby te w celu realizacji swoich potrzeb sięgają do usług instytucji działających bez odpowiednich zezwoleń¹⁶.

Warto także wskazać na definicję, na którą powołuje się Komisja Europejska w raporcie *Financial Services Provision and Prevention of Financial Exclusion*. Zgodnie z nią wykluczenie finansowe jest to: *proces, w którym obywatele doświadczają problemów w dostępie do i /lub korzystaniu z produktów i usług finansowych na głównym rynku (ang. mainstream market), które są odpowiednie do ich potrzeb i umożliwiają im prowadzenie normalnego życia w społeczeństwie*¹⁷.

Ze zbliżonym podejściem do wykluczenia finansowego można spotkać się w publikacji autorstwa L. Anderloni, zgodnie z którą: *wykluczenie finansowe to trudności, jakich doświadczają osoby o niskich dochodach i znajdujące się w niekorzystnej sytuacji społecznej (ang. socially disadvantaged) w korzystaniu z usług finansowych, które są im potrzebne – np. posiadanie konta i możliwości dokonywania rozliczeń bezgotówkowych, dostęp do kredytu o rozsądnym poziomie oprocentowania czy też dokonywanie nawet niewielkich oszczędności, z uwzględnieniem niestabilnej sytuacji zawodowej*¹⁸.

Według takiego określenia wykluczenia finansowego, bazującego na barierach w korzystaniu z usług finansowych, można zidentyfikować i wymienić różne aspekty wykluczenia¹⁹:

- ❖ wykluczenie ze względu na dostępność geograficzną (ang. *geographical access*);
- ❖ wykluczenie ze względu na dostępność (ang. *access exclusion*) – występujące w przypadku, gdy ograniczenia w dostępie wynikają z procesu oceny ryzyka przez instytucję finansową;

¹⁵ Szerzej: E. Kempson, C. Whyley, *Kept Out or Opted Out? Understanding and Combating Financial Exclusion*. Bristol: Policy Press, 1999.

¹⁶ Główny rynek finansowy rozumiany jest jako instytucje finansowe działające na podstawie zezwoleń uzyskanych przez odpowiednie organy. W Polsce jest to Komisja Nadzoru Finansowego. J. Buckland, *Hard Choices: Financial Exclusion, Fringe Banks and Poverty in Urban Canada*, University of Toronto Press, 2012, s. 3–4.

¹⁷ *Financial Services Provision and Prevention of Financial Exclusion*, European Commission, VC/2006/0183, March 2008, s. 10–12.

¹⁸ L. Anderloni, *Access to Bank Account and Payment Services*, [w:] L. Anderloni, M.D. Braga, E.M. Carluccio (red.), *New Frontiers in Banking Services. Emerging Needs and Tailored Products for Untapped Markets*, Springer – Verlag Berlin–Heidelberg 2007, s. 7. Por. S.P. Sinclair, *Financial Exclusion: an introductory survey*, Edinburgh: Heriot Watt University Centre for Research into Socially Inclusive Services (CRSIS), 2001, s. 14.

¹⁹ Szerzej: E. Kempson, C. Whyley, *Kept Out or Opted Out?..., op. cit.*

- ❖ wykluczenie ze względu na warunki (ang. *conditon exclusion*) – występujące w sytuacji, kiedy oferta produktowa nie jest właściwie dopasowana do potrzeb danej grupy osób;
- ❖ wykluczenie cenowe (ang. *price exclusion*) – związane z istnieniem zbyt wysokich cen, które są barierą w dostępie do usług finansowych;
- ❖ wykluczenie marketingowe (ang. *marketing exclusion*) – istniejące w sytuacji, kiedy dana grupa osób zostaje wykluczona zgodnie z przyjętą polityką marketingową instytucji finansowej;
- ❖ samowykluczenie (ang. *self-exclusion*) – przyczyny tego rodzaju wykluczenia leżą w przekonaniu grupy osób o braku potrzeby korzystania z usług bankowych ze względu na oczekiwane rozczarowanie po skorzystaniu z tych usług. Niekiedy jest to wynikiem odmówienia dostępu do usług finansowych w przeszłości lub przekonaniem, że instytucje finansowe nie akceptują niektórych grup osób, np. mniejszości narodowych.

Ze względu na dążenie do identyfikacji zależności zachodzących między wykluczeniem a nadmiernym zadłużeniem, istotne jest wyróżnienie wykluczenia cenowego, wykluczenia ze względu na warunki, dostępność oraz samowykluczenia.

W wąskim ujęciu wykluczenie finansowe może być rozumiane jako trudności w dostępie, jak i utrudnienia w korzystaniu z usług finansowych. W szerszym zaś, jako skutki wystąpienia trudności w dostępie do usług finansowych powstrzymujące od włączenia finansowego osoby, które byłyby nim zainteresowane²⁰.

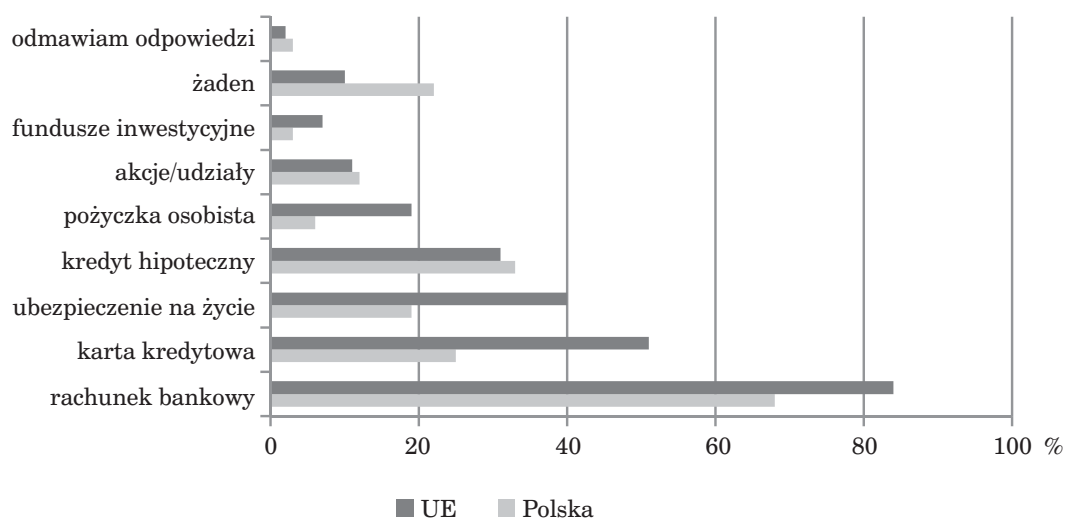
W ciągu ostatnich kilku lat rozmiary wykluczenia finansowego zmniejszyły się. Zgodnie z najnowszymi dostępnymi danymi 84% obywateli UE i jedynie 68% obywateli Polski posiada rachunek bankowy. Popularność pozostałych usług finansowych wykazuje podobne dysproporcje. Porównanie zakresu korzystania z produktów finansowych w Polsce na tle UE przedstawia rysunek 5.

Niepokojąco przedstawiają się dysproporcje w zakresie korzystania z produktów finansowych w Polsce na tle pozostałych krajów UE. Są one szczególnie widoczne w przypadku produktów z sektora bankowego. Z kart kredytowych korzysta 19% Polaków, podczas gdy średnia europejska wynosi 40%, z kredytu hipotecznego korzysta 6%, przy średniej dla UE 19%, jedynie podobna jest skala korzystania z pożyczki gotówkowej wynosząca 12% dla Polski i 13% dla UE.

---

²⁰ S.P. Sinclair, *Financial Exclusion: an introductory...*, op. cit., s. 14.

Rysunek 5. Porównanie zakresu korzystania z produktów finansowych w Polsce na tle UE

Źródło: opracowanie na podstawie: *Special Eurobarometer 373, Retail financial services*, Komisja Europejska, 2012, s. 13.

Na gruncie definiowania wykluczenia finansowego, ze względu na znaczenie, jakie sektor bankowy pełni na rynku finansowym oraz ze względu na fakt, że produkty bankowe są często kluczem dostępu do innych usług finansowych, pojawiły się określenia oznaczające wykluczenie bankowe²¹. Mianem tym nazywane są osoby, które nie korzystają z produktów oferowanych przez sektor bankowy²². Można wskazać na bardziej zaawansowane ujęcie uwzględniające różne poziomy ubankowienia. W literaturze wskazuje się na trzy takie poziomy²³:

- ❖ osoby nieubankowione – nie mające rachunku bankowego i żadnego kontaktu z sektorem bankowym;
- ❖ osoby marginalnie ubankowione – mające ograniczony dostęp do usług bankowych (np. kredyty) lub korzystające sporadycznie (np. raz w miesiącu dokonujące wypłaty wszystkich środków z rachunku)²⁴;

²¹ Potwierdzeniem znaczenia sektora bankowego na rynku finansowym jest fakt, że stanowi on w Polsce około 72% w strukturze systemu finansowego, podczas gdy sektor ubezpieczeń 8%, OFE 13%, a fundusze inwestycyjne 6%. *Raport o sytuacji banków w 2011 r.*, UKNF, Warszawa 2012, s. 26.

²² V. Leeladhar, *Taking Banking Services to the Common Man – Financial Inclusion*, Reserve Bank of India Bulletin, January 2006, s. 73–74.

²³ Szerzej: *National Survey of Unbanked and Underbanked Households*, FDIC, December 2009.

²⁴ Osoby marginalnie ubankowione definiowane są także jako posiadające tylko rachunek oszczędnościowy lub lokaty terminowej bez możliwości wykonywania rozliczeń, bez karty płatniczej lub czeków.

- ❖ osoby ubankowione – korzystające z szerokiego wachlarza produktów bankowych.

Z punktu widzenia analizy związku między wykluczeniem bankowym a nadmiernym zadłużaniem się szczególnie istotna będzie koncentracja na dwóch grupach osób. Przede wszystkim na osobach nieubankowionych zupełnie oraz ubankowionych marginalnie. W tym kontekście wyłania się pojęcie wykluczenia kredytowego. W przypadku dostępu do kredytów identyfikowane są następujące poziomy wykluczenia²⁵:

- ❖ wyłączenie kredytowe;
- ❖ niewłaściwa oferta kredytowa oferowana przez alternatywnych kredytodawców;
- ❖ niewłaściwa oferta kredytowa oferowana przez główny rynek finansowy;
- ❖ właściwa oferta kredytowa oferowana przez alternatywnych kredytodawców²⁶;
- ❖ właściwa oferta kredytowa oferowana przez główny rynek finansowy.

Z tego względu wykluczenie kredytowe dotyka dwóch podstawowych grup osób. Są to osoby nie mające historii kredytowej lub mające złą historię kredytową oraz osoby o niskich dochodach²⁷.

4. ZWIĄZEK MIĘDZY WYKLUCZENIEM BANKOWYM A NADMIERNYM ZADŁUŻENIEM

Koncepcja wykluczenia finansowego i nadmiernego zadłużenia jest często analizowana osobno, ale istnieje kilka obszarów wspólnych dla tych dwóch zjawisk. Pierwszym z nich jest rozpatrywany w literaturze związek między konsekwencjami wykluczenia finansowego i nadmiernego zadłużenia a statusem społeczno-ekonomicznym.

Na gruncie badania relacji między wykluczeniem a nadmiernym zadłużeniem analizowane są cechy osób dotkniętych tymi problemami. Pozwala to na identyfikację przyczyn obu zjawisk²⁸. Zestawienie cech społeczno-demograficznych charakteryzujących osoby wykluczone finansowo i nadmiernie zadłużone oraz sytuacji, które zwiększają prawdopodobieństwa wystąpienia obu zjawisk ilustruje tabela 1.

---

²⁵ *Financial Services Provision...*, *op. cit.*, s. 12–13.

²⁶ N. Byrne, O. Mc Carthy, M. Ward, *Meeting the Credit Needs of Low-Income Groups: Credit Unions-V-Moneylenders*, Working Paper 05/05, Dublin: Combat Poverty Agency, 2005, s. 7.

²⁷ E. Kempson, C. Whyley, J. Caskey, S. Sharon Collard, *In or Out? Financial Exclusion: a literature and research review*. FSA, UK, 2000, s. 42.

²⁸ M. Sarma, *Index of Financial Inclusion*, Indian Council for Research on International Economic Relations, Working Paper No. 215, June 2008, s. 3. Szerzej: S. Carbó, E.P.M. Gardener, P. Molyneux, *Financial exclusion*, Palgrave MacMillan, 2005.

Tabela 1. Cechy predestynujące oraz determinanty wykluczenia i nadmiernego zadłużenia

Cechy predestynujące do wykluczenia i nadmiernego zadłużenia		Determinanty wykluczenia i nadmiernego zadłużenia
<i>Spoleczno-demograficzne:</i>		<i>Spoleczno-demograficzne:</i>
Wiek	powyżej 50 roku życia	starzenie się społeczeństwa
Płeć	mężczyzna	ubożenie społeczeństwa
Wykształcenie	podstawowe lub średnie	podniesienie poziomu życia
Status społeczny	osoby samotne, samotnie wychowujące dzieci	<i>Ekonomiczne:</i>
Dochód	poniżej 60% mediany dochodu ekwiwalentnego	bezrobocie i pogorszenie się warunków pracy
Religia, rasa, narodowość	przynależność do mniejszości narodowych	zmiany w strukturze gospodarstwa domowego, jak np. rozwód, śmierć współmałżonka, nieplanowane narodziny dziecka
Sytuacja zawodowa	pozostawanie długotrwale bezrobotnym	niepowodzenie samodzielnej działalności gospodarczej lub bankructwo małych przedsiębiorstw rodzinnych
Inne	niepełnosprawność, uzależnienie od używek	celowe ukrywanie przez klienta informacji umożliwiających instytucjom finansowym oszacowanie jego wypłacalności
		nieumiejętne zarządzanie budżetem domowym

Cechy predestynujące do wykluczenia i nadmiernego zadłużenia	Determinanty wykluczenia i nadmiernego zadłużenia
<i>Psychologiczne:</i>	nadmierne korzystanie z kart kredytowych, kredytów odnawialnych i innych wysoko oprocentowanych form kredytów osobistych
Brak skłonności do oszczędzania	zaciąganie kredytów używanych do spłacania innych kredytów
Nadmierna skłonność do ryzyka	zaciąganie przez osoby o niskich dochodach kredytów na rynku nieformalnym, z lichwiarskimi odsetkami
Skłonność do nadmiernych zakupów	wzrost stóp procentowych, zmiany kursów walutowych
	spowolnienie gospodarcze

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Special Eurobarometr 279, Poverty and Exclusion*, Komisja Europejska, 2007, *Opinia Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego w sprawie: Kredyty a wykluczenie społeczne w społeczeństwie dobrobytu*, 2008/C 44/19, Dz. Urz UE C44/74, pkt. 3.2.

W Wielkiej Brytanii w związku ze zjawiskiem wzmożonego popytu na kredyty przeprowadzono badanie na 1647 gospodarstwach domowych na temat szczegółów dotyczących zaciąganych przez nie kredytów. W efekcie wyłoniono te gospodarstwa domowe, które odnotowały trudności w spłacie zaciągniętych zobowiązań. Na dalszym etapie dokonano analizy przyczyn występowania tych trudności. Jako kluczowe z nich wskazano: powiększenie rodziny, niskie i niestabilne dochody, utratę źródła dochodów²⁹.

Podobne wyniki osiągnięte w badaniu przeprowadzonym w Wielkiej Brytanii przez Personal Finance Research Centre (PFRC) University of Bristol. Zgodnie z nim osoby o niskich dochodach zgłaszają największe potrzeby w zakresie uzyskania niewielkich kwot kredytu w celu tzw. dopięcia budżetu domowego. Ze względu na trudności w dostępie do kredytów na rynku głównym (bankowym), zmuszone są korzystać z usług, na dużo gorszych warunkach (wyższych opłatach i mniej elastycznych terminach spłat), oferowanych przez alternatywnych pożyczkodawców³⁰.

Problem identyfikacji osób dotkniętych wykluczeniem i nadmiernym zadłużeniem analizowany był także w Austrii, Belgii, Francji, Niemczech, Irlandii, Holandii i Norwegii³¹. Wyniki tych badań wskazywały, że w największym stopniu na nadmierne zadłużenie, poza niskimi dochodami, wpłynęły gwałtowne niekorzystne zmiany zachodzące w życiu (np. utrata pracy, rozwód, choroba)³². Tym samym można wskazać na podobieństwa cech społeczno-ekonomicznych, które zwiększają prawdopodobieństwo wystąpienia wykluczenia i nadmiernego zadłużenia. Obie grupy zmagają się albo ze strukturalnym ubóstwem, albo z negatywną zmianą okoliczności życia. Bank Francji wskazuje nawet na dwa typy nadmiernego zadłużenia³³:

- ❖ aktywne nadmierne zadłużenie – zaciągnięcie nadmiaru pożyczek i kredytów, które nie mają pokrycia w zasobach;
- ❖ pasywne nadmierne zadłużenie, które wynikało z niespodziewanych zmian w poziomie zasobów i/lub wydatków na skutek nieprzewidzianych sytuacji życiowych.

²⁹ E. Kempson, *Over-indebtedness in Britain*, London: Department of Trade and Industry, 2002, s. 51.

³⁰ E. Kempson, C. Whyley, *Kept out or opted out?...*, *op. cit.*, s. 44.

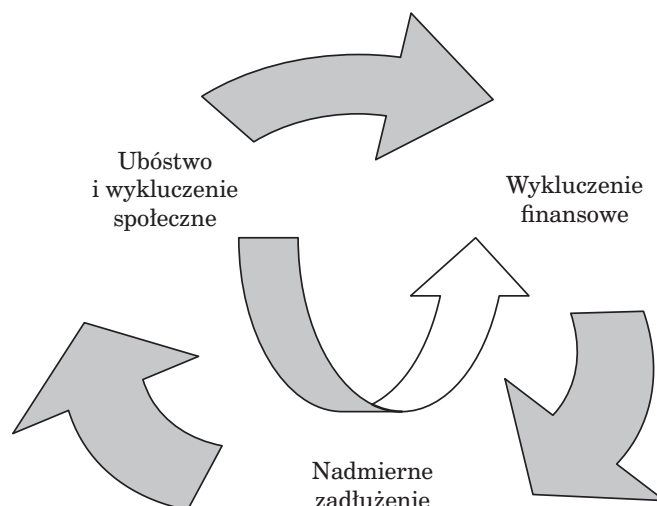
³¹ Szerzej: G. Glukoviezoff, *Understanding and combating financial exclusion and over indebtedness in Ireland: a European perspective. What could Ireland learn from Belgium, France and the United Kingdom?*, *Studies in Public Policy*, October 2011.

³² H. Russell, B. Maître, N. Donnelly, *Financial Exclusion and Over-indebtedness in Irish Households*, *Social Inclusion Research Report*, Dublin, Ireland 2011, s. 72.

³³ G. Glukoviezoff, *From Financial Exclusion to Overindebtedness: The Paradox of Difficulties for People on Low Income?* [w:] L. Anderloni, M.D. Braga, E. Carluccio, *New frontiers in banking services. Emerging needs and tailored products for untapped markets*, Berlin: Springer Verlag, 2006, s. 9.

Podsumowując dotychczasowe rozważania na temat porównywania przyczyn i konsekwencji wykluczenia finansowego i nadmiernego zadłużenia, można wnioskować, że są one zarówno przyczyną, jak i skutkiem ubóstwa i wykluczenia społecznego. Ilustrację zależności zachodzących między wykluczeniem a nadmiernym zadłużeniem ilustruje rysunek 1.

Rysunek 1. Współzależności między wykluczeniem a nadmiernym zadłużeniem

Źródło: opracowanie własne na podstawie: G. Glukoviezoff, *From Financial Exclusion to Overindebtedness...*, *op. cit.*, s. 5–10.

Trudności w dostępie do kredytów, jakie napotykają gospodarstwa domowe, pojawiające się szczególnie w przypadku wystąpienia trudnych sytuacji życiowych (np. choroba, nieszczęśliwy wypadek, niepełnosprawność), prowadzą do poszukiwania droższych form finansowania, chociażby w instytucjach parabankowych. W dłuższej perspektywie zadłużanie się poza sektorem bankowym generuje wysokie koszty obsługi takiego zadłużenia, drastyczne zmniejszenie środków pozostających do dyspozycji i, w efekcie, ubożenie gospodarstw domowych. Z drugiej strony należy wskazać, że nieposkromiony apetyt gospodarstw domowych na kredyty również może prowadzić do powstania pętli zadłużenie, a w konsekwencji do ubóstwa.

Drugi nurt badań nad związkiem między wykluczeniem a nadmiernym zadłużeniem koncentruje się wokół weryfikacji hipotezy, że nadmierne zadłużenie prowadzi do wykluczenia będącego efektem trudności w dostępie do produktów kredytowych. Trudności takie wynikają z czynników leżących po stronie popytu, za którą odpowiedzialne są gospodarstwa domowe, oraz podaży, rozumianej jako gotowość banków do udzielenia kredytu³⁴.

³⁴ Por. M. Marcinkowska, *Kapitał relacyjny banku. Relacje banku z kluczowymi interesariuszami*, t. 2, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2013, s. 140–43.

Instytucje finansowe odmawiają dostępu wybranej grupie klientów w przypadku, gdy przewidują, że wystąpią trudności w ich wykorzystaniu lub gdy oceniają, iż osoby te są zbyt ubogie, aby przynosić korzyści finansowe instytucji finansowej. Takie działania mogą polegać np. na odmowie otwarcia rachunku bankowego z limitem kredytowym osobom, co do których zostało zidentyfikowane ryzyko wystąpienia przekredytowania lub niemożności spłacenia zadłużenia ze względu na nieregularne dochody. Z drugiej strony niekiedy sami klienci odmawiają korzystania z takich usług bankowych co do których mają podejrzenia, że ich sytuacja finansowa może spowodować trudności w regulowaniu zaciągniętych zobowiązań. Tym samym trudności w użytkowaniu prowadzą się do dwóch sytuacji. Po pierwsze, kiedy osoby nie korzystają z usług finansowych, do których mają zagwarantowany dostęp, z powodu braku pewności lub świadomości ryzyka. Po drugie osoby korzystające z usług finansowych widzą negatywne konsekwencje, gdyż usługi finansowe nie są dostosowane do ich potrzeb lub niewłaściwie z nich korzystają³⁵.

Doświadczenia niektórych krajów (Francji, Belgii) pokazują, że możliwość zaciągnięcia drobnych kredytów na dogodnych warunkach może przeciwdziałać popadnięciu w nadmierne zadłużenie wywołane koniecznością korzystania z droższej oferty instytucji parabankowych lub pozwala na sfinansowanie aktywów, które są wykorzystywane w pracy lub ułatwiają mobilność niezbędną niekiedy do utrzymania pracy.

Zgodnie z wynikami badań prowadzonych w Irlandii nadmierne zadłużenie może stwarzać problemy dostępu lub utrzymania pracy, co może prowadzić do deprivacji materialnej, a w dalszej perspektywie wykluczenia³⁶. Natomiast, powołując się na badania prowadzone we Francji, negatywna historia kredytowa utrudnia lub całkowicie uniemożliwia uzyskanie dostępu do kredytów lub innych dóbr i usług niż bankowe, co z kolei skutkuje wykluczeniem finansowym i społecznym³⁷.

Z drugiej strony istnieje pewien związek między wykluczeniem a nadmiernym zadłużeniem wskazujący, że przyczyną nadmiernego zadłużenia jest wykluczenie bankowe. W Polsce, podobnie jak w większości krajów europejskich, zaciągnięcie kredytu bankowego wymaga posiadania rachunku bankowego. Osoby wykluczone

---

³⁵ Wykluczenie finansowe postrzegane bywa jako proces, który łączy trudności w dostępie z trudnościami w użytkowaniu usług. Na początku tego procesu osoby mają dostęp do usług finansowych, lecz wykorzystują go niewłaściwie. Powoduje to wystąpienie trudności w użytkowaniu. Na końcu osoby zostają pozbawione dostępu do usług finansowych i pozostają wówczas faktycznie wykluczone. G. Gloukoviezoff, *Understanding and Combating Financial Exclusion and Over-indebtedness in Ireland...*, op. cit., s. 4. Por. P. Jones, T. Barnes, *Would You Credit It?: People Telling Stories About Credit*, The Co-operative Bank in association with Liverpool JMU and Citizen Advice Bureau, 2005, s. 10–15.

³⁶ C. Corr, *Financial Exclusion in Ireland: An exploratory study and policy review*, Dublin: Combat Poverty Agency, 2006, s. 177–178.

³⁷ G. Gloukoviezoff, *The link between financial exclusion and over-indebtedness*, Working Paper, <http://gloukoviezoff.files.wordpress.com/2009/01/wp-link-fe-oi.pdf> (dostęp: 28.03.2013 r.).

bankowo nie mają więc fizycznej możliwości skorzystania z produktów kredytowych na głównym rynku finansowym.

Powołując się na wyniki najnowszego opracowania dotyczącego psychologicznych uwarunkowań zachowań finansowych Polaków, należy wskazać, że brak rachunku bankowego jest charakterystyczny dla osób starszych, niepełnosprawnych, o niższym wykształceniu i niższych dochodach³⁸. Brak dostępu do rachunku bankowego jest więc charakterystyczny dla osób biedniejszych lub zagrożonych deprawacją materialną. Wprawdzie brak rachunku nie prowadzi bezpośrednio do nadmiernego zadłużenia, ale może się do niego przyczynić. Może bowiem generować dodatkowe wydatki obciążające domowy budżet, jak koszty opłat za rachunki opłacane w formie gotówkowej. To z kolei pogarsza kondycję finansową gospodarstwa domowego. Może się nawet zdarzyć, że bank podejmie decyzję o zamknięciu rachunku bankowego osoby nadmiernie zadłużonej, a takie działania utrudniają spłatę posiadanych wierzytelności³⁹.

Ważnym nurtem rozważań nad związkiem przyczynowo-skutkowym nad wykluczeniem i nadmiernym zadłużeniem jest analiza wpływu w występowaniu trudności w korzystaniu z produktów bankowych na występowanie niewypłacalności. W odniesieniu do kredytów trudności w użytkowaniu oznaczają, że gdy kredytobiorca korzysta z kredytu w sposób niewłaściwy lub nie ma dostępu do odpowiedniego kredytu, może spowodować negatywne skutki społeczno-ekonomiczne.

Dostęp do kredytu na dogodnych warunkach może być bowiem użytecznym narzędziem, pozwalającym przezwyciężyć chwilowe trudności finansowe. Osoby pozbawione możliwości zaciągnięcia kredytu na dogodnych warunkach sięgają po droższe i mniej elastyczne źródła finansowania oferowane przez alternatywnych dostawców.

Jedną z kluczowych przyczyn popadania w nadmierne zadłużenie jest nagłe pogorszenie się sytuacji życiowej. Nadmierne zadłużenie będące efektem niekorzystnej i nieoczekiwanej zmiany w życiu jest wynikiem trudności w korzystaniu z produktów kredytowych powstałych na skutek⁴⁰:

- ❖ podjęcia błędnej decyzji przez kredytobiorcę mającego małe możliwości finansowe lub niski poziom zaufania do kredytodawców;
- ❖ braku możliwości dostosowania terminów i warunków zaciągniętych kredytów do zmienionych warunków życiowych kredytobiorcy.

---

³⁸ D. Maison, *Polak w świecie finansów*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012, s. 73–86. Podobne wyniki uzyskano w badaniach prowadzonych w innych krajach.

³⁹ *Eurofinas response to the European Commission's consultation on European households' over-indebtedness*, Eurofinas AISBL, February 2013, s. 9.

⁴⁰ *Financial services provision and prevention of financial exclusion*, European Commission, *op. cit.*, s. 52.

Trudności w korzystaniu z kredytów generują trudności w dostępie do kolejnych kredytów. Często prowadzą one do nadmiernego zadłużenia się na rynku alternatywnym.

Z badań przeprowadzonych na francuskim społeczeństwie w obszarze występowania trudności w dostępie i użytkowaniu produktów bankowych udowodniony został ich związek z utrudnieniami w uczestnictwie w życiu społecznym, prowadzącymi w dalszej perspektywie do wykluczenia społecznego. Analizy te stały się przyczynkiem do zredefiniowania pojęcia wykluczenia finansowego, jako procesu, podczas którego ludzie napotykają trudności w dostępie lub użytkowaniu usług finansowych, które uniemożliwiają im dalsze prowadzenie normalnego życia w społeczeństwie, do którego należą⁴¹. Rozważania te stanowią podstawę do sformułowania hipotezy, że nadmierne zadłużanie się jest jedną z najbardziej widocznych konsekwencji wykluczenia finansowego.

Wsparciem dla badań studiów literaturowych mogą być wywiady indywidualne, przeprowadzone z osobami, które zostały dotknięte problemem nadmiernego zadłużenia się, rozumianego jako sytuacja, w której miesięczne dochody netto nie wystarczały na spłatę zaciągniętych obciążeń kredytowych. Pozwoliły one na identyfikację dwubiegunowości związków między nadmiernym zadłużeniem a wykluczeniem.

Zgodnie z oczekiwaniami zdecydowana większość uczestników wywiadów przyznała, że należą do grona osób predestynowanych do wystąpienia w ich przypadku wykluczenia i nadmiernego zadłużenia się. W większości przypadków problem nadmiernego zadłużenia był skutkiem nagłego pogorszenia się sytuacji finansowej wywołanej utratą głównego źródła dochodów, rzadziej spowodowany był zmianą sytuacji rodzinnej.

Prawie 40% osób odpowiedziało, że zaciągnęło zobowiązania finansowe w celu zbilansowania budżetu domowego, część badanych przeznaczała pozyskane środki na realizację planowanych wydatków (np. sprzęt RTV/AGD, samochód), jedynie 10% wykorzystało kredyt na opłacenie nagłych wydatków (choroba kredytobiorcy lub najbliższych).

Podobnie rozłożyła się liczba wypowiedzi wskazująca, że natrafili na utrudnienia w dostępie do usług kredytowych na głównym rynku kredytowym, które spowodowały zaciągnięcie na mniej dla nich korzystnych warunkach zobowiązań na rynku alternatywnym, a także osób wypowiedzi przyznających, iż nadmierne zadłużenie, w jakie popadli, uniemożliwia im obecnie włączenie bankowe i korzystanie z kredytów bankowych.

Prawie 20% osób uczestniczących w wywiadach wskazywało, że przyczyną popadnięcia w nadmierne zadłużenie była liberalna polityka kredytowa banków. Przyznawały one zgodnie, że odmowa możliwości uzyskania kredytu spowodowałaby zaniechanie podjęcia decyzji o zaciągnięciu kolejnego lub tak wysokiego zobo-

⁴¹ G. Glukoviezoff, *From Financial Exclusion to Overindebtedness...*, op. cit., s. 6.

wiązania. Przyznały, że posiadana przez nich wiedza finansowa nie była wystarczająca, aby trafnie ocenić możliwości finansowe i przyznanie kredytu potraktowały jak potwierdzenie, iż będą w stanie spłacać zaciągnięte zobowiązania. Świadczy to o brakach w podstawowej edukacji finansowej osób najbardziej narażonych na deprawację materialną.

PODSUMOWANIE

Kluczem pozwalającym zidentyfikować relacje zachodzące między nadmiernym zadłużeniem a wykluczeniem finansowym, a w szczególności bankowym, jest dokładne rozpoznanie i zrozumienie wymienionych pojęć. Obywatele, chcąc w pełni uczestniczyć w życiu społecznym i gospodarczym, powinni zostać wyposażeni w produkty finansowe umożliwiające świadome zarządzanie posiadanymi składnikami majątku w formie aktywów trwałych i środków pieniężnych oraz zadłużanie się w przypadku wystąpienia takiej potrzeby.

Decyzje finansowe podejmowane przez gospodarstwa domowe generują skutki nie tylko w skali mikroekonomicznej, dla członków gospodarstw domowych, pozwalając radzić sobie w przypadku wystąpienia wahań w wysokości osiągniętych dochodów, zarządzać wydatkami i planować przyszłość, ale także makroekonomiczne, przekładając się na popyt, podaż i wzrost gospodarczy.

Analiza skali oraz czynników determinujących proces występowania nadmiernego zadłużenia oraz wykluczenia finansowego i bankowego pozwoliła na wersyfikację istnienia związku przyczynowo-skutkowego obu zjawisk. Przede wszystkim cechą wspólną obu zjawisk okazały się cechy społeczno-ekonomiczne osób dotkniętych wykluczeniem i nadmiernym zadłużeniem. Powtarzającymi się kryteriami był wiek (osoby starsze), wykształcenie (podstawowe), dochody (niskie, na granicy ubóstwa), miejsce zamieszkania (małe miejscowości). W podobny sposób zostały zidentyfikowane także konsekwencje płynące z wykluczenia bądź nadmiernego zadłużenia się, prowadzące do utrudnienia pełnego uczestnictwa w życiu społecznym i gospodarczym.

Związek przyczynowo-skutkowy zachodzący między nadmiernym zadłużeniem a wykluczeniem finansowym odnotowany został podczas rozpatrywania występowania trudności w dostępie do podstawowych usług bankowych, a szczególnie kredytowych. Z jednej strony nadmierne zadłużenie okazało się pochodną trudności w dostępie do kredytów uzyskiwanych z banków na godziwych warunkach (rozumianych jako rynkowe) lub nawet odmowy takiego dostępu, generowaną przez zadłużanie się gospodarstw domowych na rynku parabankowym oferującym droższe produkty finansowe.

Wychodząc z kolei od kwestii nadmiernego zadłużenia gospodarstw domowych, należy wskazać, że prowadzi ono bezsprzecznie do ograniczenia możliwości pozy-

skiwania finansowania na głównym rynku finansowym. Osoby uznane za nadmiernie zadłużone napotykają takie same trudności w korzystaniu z usług finansowych jak osoby całkowicie nieubankowane lub ubankowane marginalnie. Banki, kierując się rekomendacjami KNF oraz własną polityką kredytową, odmawiają dostępu do kredytów osobom, które w ich opinii uznane są za już przekredytowane. Działania takie wymuszają z kolei na gospodarstwach domowych korzystanie z oferty alternatywnych pożyczkodawców (np. parabanków) na warunkach zdecydowanie mniej korzystnych, co prowadzi do zjawiska wykluczenia finansowego i pogłębienia się ich niewypłacalności.

Abstract

Awareness of the scale of financial exclusion and over-indebtedness and, above all, of the negative consequences of what they involve on a micro-economic scale for individual households, as well as on a macro-economic scale for the whole national economy is not reflected in considerations on the basis of identification of the interdependencies and concomitance of both phenomena. The purpose of this article is to indicate relationships between the phenomenon of over-indebtedness and financial exclusion, especially banking exclusion. In particular, this paper will explore the size of household debt and financial exclusion in Poland, and then the recognition of the causes and consequences of both phenomena with an identification of the common areas. An examination of the socioeconomic profiles of people facing over-indebtedness and those facing financial exclusion and an analysis of the whole process of households becoming over-indebted or financially excluded shows that these two terms are closely related and strongly interact with other.

Key words: household debts, financial exclusion, banking exclusion, over-indebtedness

Bibliografia

- Anderloni L., *Access to Bank Account and Payment Services*, [w:] L. Anderloni, M.D. Braga, E.M. Carluccio (red.), *New Frontiers in Banking Services. Emerging Needs and Tailored Products for Untapped Markets*, Springer – Verlag Berlin–Heidelberg, 2007.
- Atkinson A.B., Marlier E., *Income and living conditions in Europe*, Eurostat, European Union, 2010.
- Buckland J., *Hard Choices: Financial Exclusion, Fringe Banks and Poverty in Urban Canada*, University of Toronto Press, 2012.

- Byrne N., McCarthy O., Ward M., *Meeting the Credit Needs of Low-Income Groups: Credit Unions-V-Moneylenders*, Working Paper 05/05, Dublin: Combat Poverty Agency, 2005.
- Bywalec Cz., *Konsumpcja w teorii i praktyce gospodarowania*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.
- Carbó S., Gardener E.P.M., Molyneux P., *Financial exclusion*, Palgrave MacMillan, 2005.
- Corr C., *Financial Exclusion in Ireland: An exploratory study and policy review*, Dublin: Combat Poverty Agency, 2006.
- Diagnoza społeczna. Warunki i jakość życia Polaków. Raport*, J. Czapiński, T. Panek (red.), Warszawa 2012.
- Eurofinas response to the European Commission's consultation on European households' over-indebtedness*, Eurofinas AISBL, February 2013.
- Financial Services Provision and Prevention of Financial Exclusion*, European Commission, VC/2006/0183, March 2008.
- Glukoviezoff G., *From Financial Exclusion to Overindebtedness: The Paradox of Difficulties for People on Low Income?* [w:] L. Anderloni, M.D. Braga, E. Carluccio, *New frontiers in banking services. Emerging needs and tailored products for untapped markets*, Berlin: Springer Verlag, 2006.
- Glukoviezoff G., *Understanding and combating financial exclusion and over indebtedness in Ireland: a European perspective. What could Ireland learn from Belgium, France and the United Kingdom?*, Studies in Public Policy, October 2011.
- Gloukoviezoff G., *The link between financial exclusion and over-indebtedness*, Working paper, <http://gloukoviezoff.files.wordpress.com/2009/01/wp-link-fe-oi.pdf> (dostęp: 28.03.2013).
- InfoDług, Ogólnopolski raport o zaległym zadłużeniu i klientach podwyższonego ryzyka*, luty 2011 r.
- InfoDług, Ogólnopolski raport o zaległym zadłużeniu i klientach podwyższonego ryzyka*, luty 2013 r.
- Jones P., Barnes T., *Would You Credit It?: People Telling Stories About Credit*, The Co-operative Bank in association with Liverpool JMU and Citizen Advice Bureau, 2005.
- Kempson E., *Over-indebtedness in Britain*, London: Department of Trade and Industry, 2002.
- Kempson E., Whyley C., *Kept Out or Opted Out? Understanding and Combating Financial Exclusion*. Bristol: Policy Press, 1999.
- Kempson E., Whyley C., Caskey J., Sharon Collard S., *In or Out? Financial Exclusion: a literature and research review*, FSA, UK, 2000.
- Leeladhar V., *Taking Banking Services to the Common Man – Financial Inclusion*, Reserve Bank of India Bulletin, January 2006
- Lilico A., *Household Indebtedness in the EU*, European Parliament, 2010.
- Maison D., *Polak w świecie finansów*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012.
- Marcinkowska M., *Kapitał relacyjny banku. Relacje banku z kluczowymi interesariuszami*, t. 2, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2013.

- National Survey of Unbanked and Underbanked Households*, FDIC, December 2009.
- Niemi-Kiesiläinen J., Henrikson A.-S., *Report on legal solutions to debt problems in credit societies*. Council of Europe. Bureau of the European Committee on Legal Cooperation. CDCJ-BU 11 rev, 2005.
- Opinia Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego w sprawie: Kredyty a wykluczenie społeczne w społeczeństwie dobrobytu*, 2008/C 44/19.
- Over-indebtedness. New evidence from the EU-SILC special module*, Research note 4/2010.
- Raport o stabilności systemu finansowego*, NBP, grudzień 2012 r.
- Raport o sytuacji banków w 2011 r.*, UKNF, Warszawa 2012.
- Rekomendacja T – dotycząca dobrych praktyk w zakresie zarządzania ryzykiem detalicznych ekspozycji kredytowych*, KNF, Warszawa, luty 2010 r.
- Russell H., Maitre B., Donnelly N., *Financial Exclusion and Over-indebtedness in Irish Households*, Social Inclusion Research Report, Dublin, Ireland 2011.
- Sarma M., *Index of Financial Inclusion*, Indian Council for Research on International Economic Relations, Working Paper No. 215, June 2008.
- Servet J.M., *L'exclusion, un paradoxe de la finance*, „Revue d'Économie Financière”, No. 58, Paris: Montchrestien, 2000.
- Sinclair S.P., *Financial Exclusion: an introductory survey*, Edinburgh: Heriot Watt University Centre for Research into Socially Inclusive Services (CRSIS), 2001.
- Special Eurobarometr 279, Poverty and Exclusion*, Komisja Europejska, 2007.
- Special Eurobarometer 373, Retail financial services*, Komisja Europejska, 2012.
- Stamp S., *A policy framework for addressing over-indebtedness*, Dublin: Combat Poverty Agency, 2009.
- Świecka B., *Niewypłacalność gospodarstw domowych. Przyczyny – skutki – przeciwdziałanie*, Difin, Warszawa 2009.
- Towards a common operational definition of over-indebtedness*, European Commission, February 2008.
- Ustawa z dnia 28 lutego 2003 r. *Prawo upadłościowe i naprawcze*, Dz. U. 2003 Nr 60 poz. 535 ze zm.